

НАУКОВИЙ ВИСНОВОК

щодо застосування частин першої, третьої статті 414 ЦПК України)

I.

Цей науковий висновок підготовлений на підставі частини 7 статті 404 Цивільного процесуального кодексу України, ст. 47 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», пунктів 1.2, 2.8, 3.2, 3.3 Положення про Науково-консультативну раду при Верховному Суді, на підставі звернення Голови Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду Гулька Бориса Івановича та листа Вченого Секретаря НКР при ВС Л.М. Лобойка від 19.11.2019 № 110/0/27-19, щодо викладених у зверненні питань:

1. Як слід тлумачити словосполучення «припинення юридичної особи - сторони в спірних правовідносинах, що не допускають правонаступництва»?

2. Які процесуальні наслідки припинення без правонаступництва юридичної особи - сторони в спірних правовідносинах, на момент розгляду справи судом касаційної інстанції, у разі встановлення невідповідності оскаржених рішень вимогам законності і обґрунтованості та за відсутності даних у суду касаційної інстанції про правонаступництво юридичної особи до моменту її припинення?

II.

Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду в ухвалою від 28 серпня 2019 року у справі № 264/5957/17 передав на розгляд Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду справу № 264/5957/17 (провадження № 61-3918св19), за позовом Адарюкова Д.А. до публічного акціонерного товариства «Банк Форум» про захист порушеного права споживача фінансових послуг шляхом визнання кредитного договору із договором про внесення змін та доповнень недійсними за касаційною скаргою Адарюкова Д.А., яка підписана представником Маштаковим С.А., на рішення Іллічівського районного суду м. Маріуполя від 13 листопада 2018 року та постанову Донецького апеляційного суду від 22 січня 2019 року.

Обґрунтовуючи необхідність передачі суд зазначив:

Відповідно до даних Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань 04 липня 2019 року ПАТ «Банк Форум» припинено без правонаступництва.

Відповідно до частин першої, третьої статті 414 ЦПК України судове рішення, яким закінчено розгляд справи, підлягає скасуванню в касаційному порядку повністю або частково з закриттям провадження у справі або залишенням позову без розгляду у відповідній частині з підстав, передбачених статтями 255 та 257 цього Кодексу. Якщо суд першої або апеляційної інстанції ухвалив законне і обґрунтоване рішення, смерть фізичної особи чи припинення юридичної особи - сторони в спірних правовідносинах, що не допускають правонаступництва, після ухвалення рішення не може бути підставою для застосування положення частини першої цієї статті.

Оскільки 04 липня 2019 року ПАТ «Банк Форум» припинено без правонаступництва і оскаржені рішення не відповідають вимогам законності та обґрунтованості, то Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду вважає, що на підставі частини першої статті 414 ЦПК України наявні підстави для закриття провадження у справі та скасування оскаржених рішень.

Проте постановою Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 17 липня 2019 року у справі № 495/1297/15-ц (провадження № 61-17634св18) касаційну скаргу ПАТ «Банк Форум» задоволено частково, оскаржені рішення скасовано та ухвалено нове рішення, тобто справу розглянуто по суті.

Постановою Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 24 липня 2019 року у справі № 285/3340/15-ц (провадження № 61-27777св18) касаційну скаргу ПАТ «Банк Форум» задоволено частково, оскаржене рішення апеляційного суду скасовано та направлено справу на новий розгляд до суду апеляційної інстанції. При цьому колегія суддів вказала, що: «ураховуючи наведене, Верховний Суд дійшов висновку, що рішення апеляційного суду в силу статті 411 ЦПК України підлягає скасуванню, з передачею справи на новий розгляд до суду апеляційної інстанції, в ході якого суду належить перевірити питання правонаступництва після оголошення 06 липня 2019 року про припинення ПАТ «Банк Форум» як юридичної особи, а отже ліквідації банку, та припинення повноваження Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, як ліквідатора ПАТ «Банк Форум».

Наведені приклади свідчать про застосування судом касаційної інстанції у різних палатах принципово різного підходу до розуміння та застосування частини третьої статті 414 ЦПК України, що викликає необхідність усунення виявлених розбіжностей у практиці розгляду подібних справ Верховним Судом.

III.

Відповідаючи на поставлені питання, звертаю увагу на наступне.

1. В контексті судової справи, стосовно якої направлено звернення, у висновку розглядаються питання припинення цивільних зобов'язань.

За загальним правилом зобов'язання припиняються належним виконанням (стаття 599 ЦК). З цього правила існує декілька винятків, коли закон допускає припинення зобов'язання, яке не виконано належним чином. Зокрема, відповідно до статті 608 ЦК: 1) зобов'язання припиняється смертю боржника, якщо воно є нерозривно пов'язаним з його особою і у зв'язку з цим не може бути виконане іншою особою; 2) зобов'язання припиняється смертю кредитора, якщо воно є нерозривно пов'язаним з особою кредитора. За статтею 609 ЦК (Припинення зобов'язання ліквідацією юридичної особи) зобов'язання припиняється ліквідацією юридичної особи (боржника або кредитора), крім випадків, коли законом або іншими нормативно-правовими актами виконання зобов'язання ліквідованої юридичної особи покладається на іншу юридичну особу, зокрема за зобов'язаннями про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю.

Стаття 104 ЦК визначає, що юридична особа припиняється в результаті реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації. У разі реорганізації юридичних осіб майно, права та обов'язки переходять до **правонаступників**.

Частина друга статті 107 ЦК встановлює, що після закінчення строку для пред'явлення вимог кредиторами та задоволення чи відхилення цих вимог комісія з припинення юридичної особи складає передавальний акт (у разі злиття, приєднання або перетворення) або розподільчий баланс (у разі поділу), який має містити положення про **правонаступництво** щодо майна, прав та обов'язків юридичної особи, що припиняється шляхом поділу, стосовно всіх її кредиторів та боржників, включаючи зобов'язання, які оспорується сторонами.

Розрізняють універсальне та сингулярне правонаступництво.

За універсальним правонаступництвом має місце перехід усієї сукупності прав та обов'язків певної особи. При цьому майно особи як сукупність прав і обов'язків, які їй належать, переходить до правонаступника (правонаступників) як єдине ціле, причому в цій сукупності єдиним актом переходять усі окремі права та обов'язки, які належали на момент правонаступництва праводателю, незалежно від того, виявлені вони на момент правонаступництва чи ні¹. Універсальне правонаступництво має

¹ Черепяхин Б.Б. Правопреемство по советскому гражданскому праву. – В кн.: Труды по гражданскому праву. – М.: Статут, 2001. – С. 322.

місце у випадках припинення юридичної особи та спадкового наступництва у випадку смерті фізичної особи.

Сингулярне правонаступництво, на відміну від універсального, не охоплює переходу всієї сукупності прав та обов'язків до правонаступника, а тому іменується частковим правонаступництвом, і відбувається заміною осіб в окремих зобов'язаннях через волевиявлення сторін або вказівку закону.

Припинення юридичної особи шляхом ліквідації (на відміну від реорганізації) не передбачає правонаступництва ліквідованої юридичної особи.

Тому у разі припинення юридичної особи шляхом ліквідації у зв'язку з відсутністю правонаступника цивільні зобов'язання ліквідованої юридичної особи припиняються. Законом або іншими нормативно-правовими актами виконання зобов'язання ліквідованої юридичної особи може покладатися на іншу юридичну особу, зокрема за зобов'язаннями про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю. В таких випадках відбувається заміна сторони в зобов'язанні на підставі п. 2 частини першої статті 512 ЦК.

Отже словосполучення «припинення юридичної особи - сторони в спірних правовідносинах, що не допускають правонаступництва» в контексті судової справи, що стала підставою для звернення, означає припинення юридичної особи шляхом ліквідації, крім випадків, коли законом або іншими нормативно-правовими актами виконання зобов'язання ліквідованої юридичної особи покладається на іншу юридичну особу, зокрема за зобов'язаннями про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю.

2. З питанням наявності правонаступництва в спірних правовідносинах пов'язано питання здійснення судом процесуального правонаступництва сторони або закриття провадження у справі.

Відповідно до частини першої статті 55 ЦПК процесуальне правонаступництво означає, що у разі смерті фізичної особи, припинення юридичної особи, заміни кредитора чи боржника у зобов'язанні, а також в інших випадках заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір, суд залучає до участі у справі правонаступника відповідної сторони або третьої особи на будь-якій стадії судового процесу.

Процесуальне правонаступництво – це перехід процесуальних прав і обов'язків сторони у справі до іншої особи у зв'язку з вибуттям особи зі складу спірного матеріального правовідношення.

Процесуальне правонаступництво впливає з юридичних фактів правонаступництва (заміни сторони матеріального правовідношення її

правонаступником) і відображає зв'язок матеріального і процесуального права. У кожному конкретному випадку для вирішення питань можливості правонаступництва суду слід аналізувати відповідні фактичні обставини, передбачені нормами матеріального права.

Отже слід розрізняти випадки, коли матеріально-правові відносини допускають заміну сторони у правовідносинах (в цьому випадку зобов'язальних), і такі, що припиняються у зв'язку зі смертю фізичної особи або припиненням юридичної особи.

Припинення юридичної особи є відповідно до статті 55 ЦПК однією з підстав процесуального правонаступництва, проте лише у тих випадках, коли при припиненні юридичної особи її права та обов'язки переходять до іншої особи (правонаступника).

Процесуальне правонаступництво можливо не лише за наявності правонаступництва у матеріально-правовому смислі, а у всіх випадках заміни сторони у зобов'язанні².

Водночас процесуальне правонаступництво не допускається у всіх випадках, коли відсутнє правонаступництво в матеріально-правовому смислі. Зокрема, процесуальне правонаступництво не допускається у разі припинення юридичної особи шляхом ліквідації, крім випадків, коли законом або іншими нормативно-правовими актами виконання зобов'язання ліквідованої юридичної особи покладається на іншу юридичну особу, зокрема за зобов'язаннями про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю.

В останньому випадку провадження у справі має бути закрито.

Закриття провадження у справі – це форма завершення справи, зумовлене передбаченими законом обставинами, що повністю відкидають можливість судочинства.

Зокрема, на підставі п. 7 частини першої статті 255 ЦПК: суд своєю ухвалою закриває провадження у справі, якщо настала смерть фізичної особи або оголошено її померлою чи припинено юридичну особу, які були однією із сторін у справі, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва.

Закриття провадження у справі передбачено також під час розгляду апеляційної скарги (стаття 377 ЦПК) або касаційної скарги (стаття 414 ЦПК).

² Відповідно до статті 512 ЦК кредитор у зобов'язанні може бути замінений іншою особою внаслідок: 1) передання ним своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги); 2) правонаступництва; 3) виконання обов'язку боржника поручителем або заставодавцем (майновим поручителем); 4) виконання обов'язку боржника третьою особою. Кредитор у зобов'язанні може бути замінений також в інших випадках, встановлених законом. Відповідно до статті 520 ЦК боржник у зобов'язанні може бути замінений іншою особою (переведення боргу) лише за згодою кредитора, якщо інше не передбачено законом.

Відповідно до частини першої статті 414 ЦПК судове рішення, яким закінчено розгляд справи, підлягає скасуванню в касаційному порядку повністю або частково з закриттям провадження у справі у відповідній частині з підстав, передбачених статтею 255 цього Кодексу.

Ця норма знаходиться у системному зв'язку із нормою статті 409 ЦПК, яка визначає повноваження суду касаційної інстанції, в тому числі, скасувати судові рішення суду першої та апеляційної інстанцій у відповідній частині і закрити провадження у справі чи залишити позов без розгляду у відповідній частині.

За загальним правилом у всіх випадках провадження у справі підлягає закриттю, однак законодавець по різному ставиться до питання скасування судових рішень, ухвалених судом першої і апеляційної інстанції. Зокрема, відповідно до статті 408 ЦПК у випадку укладення мирової угоди або відмови позивача від позову суд касаційної інстанції визнає рішення нечинними, а не скасовує їх. Отже суд касаційної інстанції не з'ясовує в цих випадках законність та обґрунтованість цих рішень.

За загальним правилом відповідно до частини першої статті 414 ЦПК та п. 7 частини першої статті 255 ЦПК, якщо під час касаційного перегляду справи буде з'ясовано, що настала смерть фізичної особи або оголошено її померлою чи припинено юридичну особу, які були однією із сторін у справі, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва, суд касаційної інстанції скасовує ухвалені раніше судові рішення (повністю або частково) і закриває провадження у справі.

Однак з цього правила є виключення, яке виписане у частині третій статті 414 ЦПК. Якщо суд першої або апеляційної інстанції ухвалив законне і обґрунтоване рішення, смерть фізичної особи чи припинення юридичної особи - сторони в спірних правовідносинах, що не допускають правонаступництва, після ухвалення рішення не може бути підставою для застосування положення частини першої цієї статті. Тобто законне і обґрунтоване рішення в порядку частини першої статті 414 ЦПК не підлягає скасуванню із закриттям провадження у справі.

Ця норма узгоджується із п. 1 частини першої статті 409 ЦПК, відповідно до якої суд касаційної інстанції за результатами розгляду касаційної скарги має право залишити судові рішення судів першої інстанції та апеляційної інстанції без змін, а скаргу без задоволення, та частиною першою статті 410 ЦПК, відповідно до якої, суд касаційної інстанції залишає касаційну скаргу без задоволення, а судові рішення - без змін, якщо визнає, що рішення ухвалено з додержанням норм матеріального і процесуального права.

Якщо ж попередні судові рішення не відповідають вимогам законності та/або обґрунтованості, що є підставою для їх скасування,

скасовує та закриває провадження у справі з тих підстав, що відповідно до п. 7 частини першої статті 255 ЦПК настала смерть фізичної особи або оголошено її померлою чи припинено юридичну особу, які були однією із сторін у справі, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва, що є обставиною, яка виключає подальше провадження у справі. Це узгоджується із повноваженням суду касаційної інстанції, встановленим у п. 5 частини першої статті 409 ЦПК - скасувати судові рішення суду першої та апеляційної інстанцій у відповідній частині і закрити провадження у справі чи залишити позов без розгляду у відповідній частині.

Таким чином, процесуальними наслідками припинення без правонаступництва юридичної особи - сторони в спірних правовідносинах, на момент розгляду справи судом касаційної інстанції, у разі встановлення невідповідності оскаржених рішень вимогам законності і обґрунтованості та за відсутності даних у суду касаційної інстанції про правонаступництво юридичної особи до моменту її припинення, є скасування рішення суду першої та апеляційної інстанцій та закриття провадження у справі.

Щодо рішень ККС ВС в аналогічних справах, що наведені в ухвалі суду від 28 серпня 2019 року у справі № 264/5957/17, слід звернути увагу на наступне.

В постанові від 17 липня 2019 року у справі № 495/1297/15-ц³ Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду не зазначено про припинення позивача Банку «Форум». З постанови не вбачається, що суду було відомо про цей юридичний факт.

В постанові від 24 липня 2019 року у справі № 285/3340/15-ц⁴ Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду дійшов висновку, що рішення апеляційного суду в силу статті 411 ЦПК України підлягає скасуванню, з передачею справи на новий розгляд до суду апеляційної інстанції, в ході якого суду належить перевірити питання правонаступництва після оголошення 06 липня 2019 року про припинення ПАТ «Банк Форум» як юридичної особи, а отже ліквідації банку, та припинення повноваження Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, як ліквідатора ПАТ «Банк Форум». При цьому суд з посиланням на статтю 400 ЦПК зазначив, що в силу наданих процесуальним законом повноважень, суд касаційної інстанції позбавлений права встановлювати, або вважати доведеними обставини, що не були встановлені судами попередніх інстанцій, надавати оцінку доказам, що не були предметом їх перевірки, чи робити їх переоцінку.

У зв'язку з цим є необхідність зробити деякі застереження.

³ <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83203263>

⁴ <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83387569>

Стаття 76 ЦПК є нормою-дефініцією, яка містить визначення поняття «докази». Доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи.

У цій дефініції слід вирізнити два аспекти.

По-перше, доказами є будь-які відомості про певні факти.

По-друге, це – відомості про певні обставини, які поділяються на дві групи: 1) обставини, на яких учасники справи обґрунтовують свої вимоги та заперечення; 2) інші обставини, які мають значення для правильного вирішення справи.

У Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011⁵ зазначається, що збирання, перевірка та оцінка доказів можливі лише в порядку, передбаченому законом. Доказами є фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий і суд встановлюють наявність або відсутність обставин, що мають значення для правильного вирішення справи.

У п. 26 постанови Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2009 року № 2 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції»⁶ зазначається, що під час судового розгляду предметом доказування є факти, якими обґрунтовують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше юридичне значення для вирішення справи (причини пропуску позовної давності тощо) і підлягають встановленню при ухваленні рішення.

До обставин, на яких сторони обґрунтовують свої вимоги та заперечення, належать обставини, які становлять предмет доказування у справі. *Предмет доказування* – це сукупність обставин, що їх необхідно встановити для правильного вирішення справи. У предмет доказування включаються факти матеріально-правового характеру, що є підставою вимог позивача і заперечень відповідача.

У предмет доказування включається також факт приводу для позову, який являє собою обставини, що підтверджують право на звернення до суду, тобто факти порушення суб'єктивного права позивача.

До обставин, які мають значення для правильного вирішення спору, відносять обставини, пов'язані з процесуальними діями (належність

⁵ Офіційний вісник України, 2011, № 84, ст. 3091

⁶ Вісник Верховного Суду України, 2009, № 8

повідомлення осіб, які беруть участь у справі, підстави для залучення третіх осіб, вжиття заходів до забезпечення позову, зупинення, припинення провадження у справі тощо). До цих обставин також відносять відомості, які підтверджують чи спростовують достовірність відомостей, що включаються в предмет доказування, а отже, впливають на можливість дати їм правильну оцінку: відомості про некомпетентність експерта, фальсифікацію письмових доказів тощо.

До обставин, які мають значення для правильного вирішення спору, відносяться також факти, що стосуються процесуальної правосуб'єктності учасників справи.

Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 14.06.2012 № 10 «Про судову практику розгляду цивільних справ у касаційному порядку»⁷ в аспекті меж розгляду справи судом касаційної інстанції містить положення про те, що до касаційної скарги може бути додано письмові матеріали відповідно до кількості осіб, які беруть участь у справі⁸, це можуть бути докази, які підтверджують/спростовують не обґрунтованість судового рішення, а його законність (наприклад, документи, що підтверджують наявність у сторони пільг щодо сплати судового збору; документи, які свідчать про порушення судом установлених законом правил про належне повідомлення сторін про дату судового засідання; про порушення правил належності та допустимості доказів; про порушення правил виключної підсудності тощо). При цьому зазначені документи не повинні стосуватися вирішення матеріально-правового спору по суті.

З цього можна зробити висновок, що межі розгляду справи судом касаційної інстанції встановлено для фактів предмета доказування, і не поширюються на інші обставини, які мають значення для правильного вирішення справи.

Таким чином, обставини, що стосуються процесуальної правосуб'єктності сторін (припинення юридичної особи та правонаступництва) суд касаційної інстанції повинен встановити, і на підставі оцінки цих обставин вирішити питання про закриття провадження у справі.

IV.

Отже, відповідаючи на питання, слід визнати

1. Словосполучення «припинення юридичної особи - сторони в спірних правовідносинах, що не допускають правонаступництва» в контексті судової

⁷ Юридичний вісник України, 2012, № 34

⁸ В чинному ЦПК див. статтю 392.

справи, що стала підставою для звернення, означає припинення юридичної особи шляхом ліквідації, крім випадків, коли законом або іншими нормативно-правовими актами виконання зобов'язання ліквідованої юридичної особи покладається на іншу юридичну особу, зокрема за зобов'язаннями про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю.

2. Процесуальними наслідками припинення без правонаступництва юридичної особи - сторони в спірних правовідносинах, на момент розгляду справи судом касаційної інстанції, у разі встановлення невідповідності оскаржених рішень вимогам законності і обґрунтованості та за відсутності даних у суду касаційної інстанції про правонаступництво юридичної особи до моменту її припинення, є скасування рішення суду першої та апеляційної інстанцій та закриття провадження у справі.

**Член Науково-консультативної ради
при Верховному Суді
кандидат юридичних наук**

Беяневич В.Е.